

CEZARY GŁUSZEK
POLITECHNIKA WARSZAWSKA

FORTYFIKACJE NA ZIEMIACH KRÓLESTWA POLSKIEGO W PRZEDEDNIU I WOJNY ŚWIATOWEJ

W ciągu XIX w. fortyfikacje stopniowo przestawały być sztuką tworzenia architektury, u progu Wielkiej Wojny ich budowa była już odrębną, specjalistyczną dziedziną wiedzy wojskowej. Jeszcze na początku 4. ćwierci XIX w. obiekty murowe projektowano z dbałością o formę i detal architektoniczny. Na przełomie XIX i XX w. rozwój środków ataku i obrony, a zwłaszcza zwiększenia donośności, precyzji trafiania i siły rażenia artylerii oblężniczej, wymusił stosowanie grubych murów, stropów, nasypów ziemnych i betonowych budowli w miejsce wcześniejszych ceglanych i kamiennych. Zanikał jednocześnie stosowany wcześniej detal architektoniczny, jako zupełnie nieodporny na ostrzał. W sensie artystycznym architektura stawała się przede wszystkim utylitarna, z założenia prosta.

Rosyjskie fortyfikacje stały się częścią jedynej w swoim rodzaju „skansenu” potężnych fortyfikacji wybudowanych w Polsce przez państwa zaborcze (il. 1). Bezpośrednim bodźcem do realizacji wcześniejszych planów ufortyfikowania Królestwa Polskiego było powstanie listopadowe. Zaborca uświadomił sobie potrzebę budowy dodatkowych punktów oporu i więzień, aby panować nad buntującymi się Polakami. Po stłumieniu powstania Rosja przystąpiła do gruntownej modernizacji napoleońskiego Modlina (przemianowanego na Nowogrodzieński), 1832–1841, i Brześcia. Rozpoczęto przygotowania do budowy twierdzy w Dęblinie (Iwangorod), 1838–1845, oraz modernizacji Zamościa. W ciągu dwóch lat, 1832–1834, wzniesiono Cytadelę Warszawską (Aleksandrowską) wraz z Fortem Śliwickiego na Pradze, dla panowania nad buntowniczym, otwartym miastem.

Pierwsze fortyfikacje rosyjskie na ziemiach polskich były realizowane przez gen. Iwana Dehna jako centralne założenia bastionowe według wzorów francuskich¹. Były to dzieła ziemne, z ceglanyimi obiektami wolno stojącymi lub ukrytymi pod nasypami wałów. W architekturze obiektów murowych dominowały ówczesnie występujące style historyzujące. Dobrymi przykładami są Brama Lubelska w Dęblinie (il. 2) czy Brama ks. Józefa Poniatowskiego z lat 1811–1812 we „francuskim” Modlinie, przebudowana przez Rosjan w 1836 r. Modlińska brama została zaprojektowana jako budowla ceglana z detalem kamiennym, jednokondygnacyjna z jednym przelotem ujętym boniowaną archiwoltą i zwieńczonym gzymsem na krokosztynach. Po bokach stoją dwie kordegardy, w których znajdują się podcienia z parami tokańskich kolumn oraz żeliwnymi ozdobami (il. 3). Analogiczna brama – tak zwana Brama Żoliborska/Powązkowska (ros. Wrota Konstantynowskie) – powstała w Cytadeli Warszawskiej.

¹ C. Głuszek, *Wpływy francuskie w fortyfikacji rosyjskiej na ziemiach polskich*, Prace Naukowe Politechniki Warszawskiej, t. 2, Warszawa 2000/2001, s. 3.

1. Fortyfikacje przełomu XIX i XX w., Polska, oprac. C. Głuszek

2. Twierdza Dęblin, Brama Lubelska, po 1838. Fot. G. Michalska

OKRES 1855–1914

W 2. połowie XIX w. fortyfikacje przechodziły gruntowną metamorfozę. Linie obronne zamieniały ciągłość przegrody na rzecz linii bastionowej, w której usunięto kurtyny, a zostawiono bastiony – forty. Forty zaczęły pełnić rolę baterii artyleryjskich do walki dalekiej, uzupełnionych pozycjami dla piechoty. Międzypola fortów były flankowane ogniem artylerii umieszczonej na wałach fortecznych.

Na przełomie 3. i 4. ćwierci XIX w. cytadele twierdz Modlina, Warszawy, Dęblina traciły znaczenie militarne, były natomiast uzupełniane zabudową jako bezpośrednie zaplecze logistyczne dla powstających twierdz fortowych. W cytadeli modlińskiej – siedzibie dowództwa Nadwiślańskiego Rejonu Ufortyfikowanego – wybudowano koszary (po 1864) z cerkwią, dowództwem twierdzy, wodocięgiem (il. 4) i latrynami na wewnętrznym dziedzińcu oraz wiele obiektów na dziedzińcu zewnętrznym, między innymi reprezentacyjne Kasyno oficerskie (ok. 1870, il. 5), pralnię (ok. 1900, il. 6), koszary oficerskie itp. W obwód ciągłych koszar o długości 2300 m włączono wcześniejsze, mniejsze budynki o historyzujących formach architektonicznych. W rezultacie elewacje koszar od strony dziedzińca są zróżnicowane w poszczególnych skrzydłach i ich odcinkach, niektóre wyróżniają się późnoklasycystycznym wystrojem architektonicznym – w zachodniej części dwukondygnacyjnej elewacji północnego skrzydła odcinkowo zamkniętymi wnękami i masywnymi nadokiennikami w przyziemiu, a w górnej kondygnacji rytmicznym układem trójek okien, rozdzielonych tokańskimi pilastrami, dźwigającymi odcinki tryglifowego fryzu. W południowym skrzydle koszar zaadaptowano wcześniejszą Bramę Napoleona, boniowaną z dwoma sklepieniami kolebkowo przelotami. W szerokiej płycinie pomiędzy nimi, zwieńczonej koszowo z dwoma okienkami we wnękach, zachowała się żeliwna tablica z datą 1836². Również w formach historyzujących utrzymana jest architektura zewnętrzna Kasyna. Nadano mu cechy neogotyckie, zbudowany został z żółtej cegły, z elementami tynkowanymi, a wystrój jego wnętrza był eklektyczny.

W 1882 r. zaczęły się intensywne przygotowania inżynierskie przyszłego teatru działań wojennych. Do 1903 r. zakończono zaplanowany system. Wybudowano twierdze, drogi, magazyny, przeprowadzono

² C. Głuszek, A. Gruszecki, *Twierdza Modlin*, [w:] *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 10, z. 10, Nowy Dwór Mazowiecki i okolice, Warszawa 1987, s. 37.

3. Twierdza Modlin, wewnętrzny obwód cytadeli,
Brama ks. Józefa Poniatowskiego, 1812, przebudowana w 1836.
Fot. C. Głuszek, 2010

4. Twierdza Modlin, wodozbiór na dziedzińcu koszar, 1870–1880. Fot. C. Głuszek, 2013

5. Twierdza Modlin, Kasyno na dziedzińcu obwodu zewnętrznego cytadeli, ok. 1870.

Fot. C. Głuszek, 2010

dyslokację wojsk, powstał Nadwiślański Rejon Ufortyfikowany. Jego podstawą były trzy wielkie twierdze fortowe nad Wisłą: Warszawa (1883–1890), z czternastoma fortami (il. 7), Modlin (1878–1880) – z ośmioma, Dęblin (po 1878) – z siedmioma fortami, które dawały swobodę manewru na obu brzegach Wisły, Bugo-Narwi i Wieprza. Od wschodu Nadwiślański Rejon Ufortyfikowany miała zamykać linia fortów, z których zrealizowano Beniaminów koło Zegrza oraz Kawęczyn i Wawer koło Warszawy. Zegrze z Modlinem łączył fort Dębe.

Tak gwałtowny rozwój rosyjskich twierdz fortowych opierał się głównie na masowej budowie prostych fortów standardowych³, realizowanych po doświadczeniach wojny tureckiej (1877) według typowego projektu z 1879 r., wzorowanego na dwuwałowych fortach francuskich⁴. Jednak charakteryzowały się wyraźnymi indywidualnymi cechami wprowadzonymi przez wybitnego rosyjskiego fortyfikatora gen. Eduarda Tottlebena. Powierzchnia fortu, w zależności od jego funkcji, wynosiła 8÷12 ha. Zanikały nieodporne na ostrzał obiekty wolno stojące. Dominowały rozległe formy ziemne wałów oraz ceglane podwalnie (kazamaty) ukryte pod nasypami, odsłonięte jedynie od strony nienarażonej na bezpośrednie trafienie. Co ciekawe, pomimo zagrożenia zniszczeniem, odsłonięte fragmenty obiektów były wykonywane starannie, z dbałością o detal architektoniczny (il. 8). Na elewacjach eksponowano wewnętrzny układ konstrukcyjny kazamat, grubych ścian i stropów, powszechnie stosowano kształtki ceramiczne w łukowych opaskach, parapetach,

³ Pojęcie „fortu standardowego” trafnie charakteryzuje zasadę uniwersalnej organizacji ówczesnego fortu, stąd wszystkie szkoły wykazują zaskakująco małe różnicowanie dzieł. J. B o g d a n o w s k i, *Architektura obronna w krajobrazie Polski*, Warszawa–Kraków 1996, s. 167.

⁴ C. G ł u s z e k, *Twierdza Warszawa*, „Fortyfikacja”, t. 4, Warszawa–Kraków 1997, s. 8.

6. Twierdza Modlin, pralnia na zewnętrznym obwodzie cytadeli, ok. 1900; obecnie hotel.
Fot. C. Głuszek, 2013

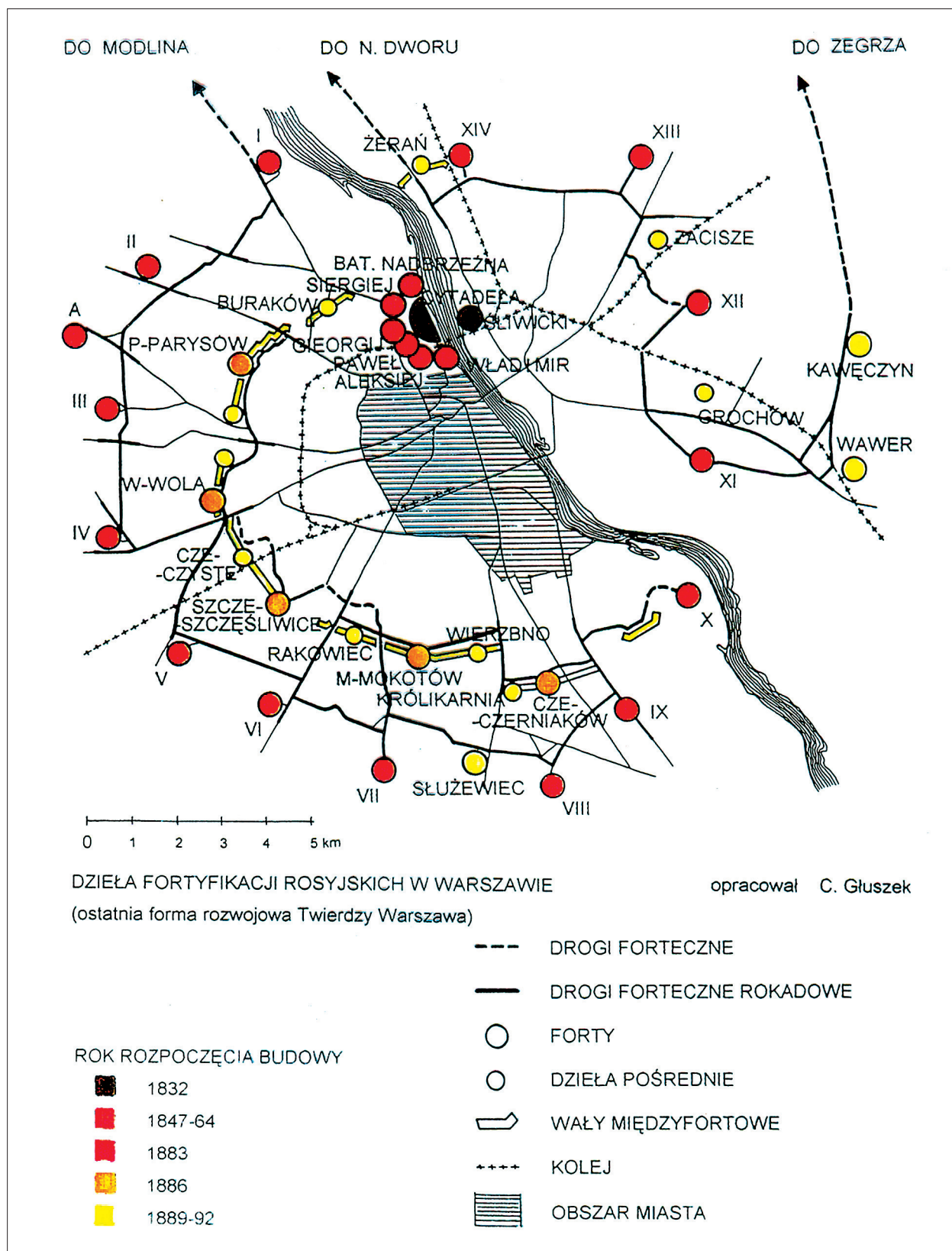
gzymach. Gzysy wieńczące mury wykonywano głównie z kamienia, odporniejszego na erozję u styku z nasypami. Powszechnymi elementami architektonicznymi były ściany oporowe chroniące przed osuwaniem się gruntu⁵. Lecz już w początkach XX w. podczas modernizacji fortów stosowano odporniejsze na ostrzał artyleryjski dzieła betonowe, o zaokrąglonych formach i narożach, z minimalistycznym detalem architektonicznym. Obłe kształty niwelowały częściowo możliwość trafienia (zmniejszając wielkość naroży) i redukowały siłę trafień, rykoszetując pociski.

Po zabezpieczeniu frontu przystąpiono do fortyfikowania flanków. Najważniejszy był flank północny, zagrożony od ufortyfikowanego rejonu Prus Wschodnich. Granica przebiegała tu blisko ważnej linii kolejowej Warszawa – Petersburg. Lewego skrzydła tej linii bronił Modlin i niewielka twierdza zaporowa Zegrze (zapewne od 1893), prawego bronił Osowiec (1882). Dla zabezpieczenia przepraw ufortyfikowano Pułtusk (zapewne po 1880), Różan (rozbudowany jako samodzielna grupa forteczna), Ostrołękę (po 1880) i Łomżę (1889–1896)⁶. Dalej na północ ufortyfikowano Kowno oraz wykonano czasowe umocnienia w Grodnie i Olicie. Flank południowy zabezpieczał Dęblin i położony głębiej Brześć (po 1885) – z dziesięcioma fortami, spełniający rolę śródszańca⁷.

⁵ Szerokie tło budowy fortyfikacji w Warszawie, zilustrowane formami architektury fortecznej, zaprezentował również Lech Królikowski w monografii *Twierdza Warszawa*, «Twierdze i Zamki w Polsce», Bellona, Warszawa 2002, s. 33–138.

⁶ A. Gruszek, *Twierdze rosyjskie na ziemiach polskich*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 12, cz. 1, Warszawa 1966, s. 228–230.

⁷ *Ibidem*, s. 206, 207.

7. Twierdza Warszawa, schemat ostatniej formy rozwojowej, oprac. C. Głuszek, 1998

8. Twierdza Warszawa, Fort VIII (Służew), 1883–1890, koszary szyjowe.
Fot. C. Głuszek, 2014

Od 1903 r. rozpowszechniała się idea szybkiej, manewrowej wojny, w której ciężkie trwale fortyfikacje są zbędne. W konsekwencji w 1909 r. podjęto decyzję o kasacji umocnień w Dęblinie, Warszawie, Modlinie, Zegrzu, Pułtusku, Różanie, Ostrołęce i Łomży⁸. Jednak później zmodyfikowano decyzje, pozostawiając Modlin, obronę przeprawy w Dęblinie, a przed samą wojną, wzmacniając przeprawy na Bugo-Narwi. W rezultacie w przeddzień I wojny światowej zmodernizowano umocnienia Modlina (1912–1914), uzupełniając obronę o zewnętrzny pierścień dziesięciu nowoczesnych fortów betonowych (IX–XVIII) w odległości 4,5 do 8 km od cytadeli na obwodzie blisko 50 km według koncepcji grup fortowych (Janówek, Goławicka i Carski Dar) gen. Nestora Bujnickiego⁹. Jednakże potężny Modlin, osamotniony i wysunięty na paręset kilometrów przed inne twierdze, znalazł się w pozycji nowego Port Artura. Wzmocniono też ufortyfikowanie twierdzy Osowiec (1912–1914), rozbudowane według idei fortu grupowego, wyposażonego w wieżę pancerną francuskiego typu Schneider¹⁰.

Architektonicznie formy budowli reprezentowały rozwiązania minimalistyczne, o obłych kształtach. W pierwszych dziełach występowały jeszcze zgeometryzowane gzymsy czy opaski „odciśnięte” w betonie, w późniejszych detal był zminimalizowany do form czysto użytkowych, jak: nawisowe gzymsy z kapinami, strzelnice przeciw rykoszetowe, wejścia z przelotniami itp. (il. 9, 10). Ciężkie monumentalne bryły, z szarego betonu z pewnością oddziaływały psychologicznie na przeciwnika i w połączeniu z rażącą dużą siłą ognia działały depresyjnie na atakujących (il. 11).

⁸ *Ibidem*, s. 209; R. Pieczonow, *Istoria kriegosti Warszawa*, Moskwa 1987, rękopis CGWIA (Centralnyj Gosudarstwennyj Wojenno-Istoriczeskij Archiw w Moskwie), s. 61 (w archiwum autora).

⁹ Głuszek, Gruszecki, *op. cit.*, s. 47.

¹⁰ Gruszecki, *op. cit.*, s. 229. Pomimo tych zabiegów można stwierdzić, że „w wyniku chwiejnej polityki ostatnich lat Rosja przystępowała do wojny ze zdezorganizowanym i nieprzygotowanym inżynieryjnie najważniejszym odcinkiem frontu zachodniego”. Gruszecki, *op. cit.*, s. 209.

9. Twierdza Osowiec, Fort II (Zarzeczny), 1912–1914, koszary, betonowy detal gzymsu.
Fot. C. Głuszek, 2014

10. Twierdza Osowiec, Fort II (Zarzeczny), 1912–1914, betonowy tradytor. Fot. C. Głuszek, 2014

11. Twierdza Brześć, Przedmoście Terespolskie, Fort IV, 1908–1915, kaponiera barkowa, betonowa.
Fot. G. Michalska

ROLA FORTYFIKACJI W DZIAŁANIACH WOJENNYCH

W trakcie działań wojennych potężne fortyfikacje twierdzy Modlin walczyły krótko. Niemcy rozpoczęli atak na twierdzę 13 sierpnia 1915 r., a 19 sierpnia weszli do cytadeli i przystąpiono do ustalania warunków kapitulacji. Wojska rosyjskie opuściły Warszawę w 1915 r. bez większych walk i w rezultacie zbudowana ogromnym kosztem twierdza była wykorzystana w znikomym stopniu. Osowiec jako jedyny bronił się bezpośrednio przed wrogimi wojskami¹¹. Twierdza była dwukrotnie ostrzeliwana przez Niemców: raz w październiku 1914, słabo i krótko, po raz drugi między 25 lutego a 5 marca 1915 r.¹² „Wszystkie obiekty zbudowane w 1913 i 1914 roku, mimo ujawnionych w trakcie działań wojennych wad konstrukcyjnych, z powodzeniem oparły się bombardowaniu niemieckiej artylerii oblężniczej”¹³.

Znaczenie fortyfikacji rosyjskich można rozpatrywać w dwu aspektach – biernego i aktywnego włączenia w działania wojenne: w początkach wojny (1914) służyły jedynie jako osłona armii, a od 1915 bezpośrednio były włączane do walki.

¹¹ Wykorzystano opracowanie A.M. Zajączkowski, *Pierwaja mirowaja wojna*, Polygon, Sankt-Petersburg 2002.

¹² J. Ciałowicz, *Fortyfikacje na ziemiach polskich w czasie pierwszej wojny światowej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 12, cz. 1, Warszawa 1966, s. 273. Historię Osowca wyczerpująco opracował Bogusław Perzyk w monografii *Twierdza Osowiec 1882–1915*, Warszawa 2004.

¹³ A. Wap, J. Zieleniewski, *Twierdza Osowiec w latach 1912–1915*, [w:] *Fortyfikacja rosyjska na ziemiach polskich. Stan badań i problemy ochrony*, red. A. Gruszecki, „Fortyfikacja”, t. 4, Warszawa–Kraków 1996, s. 195.

THE FORTIFICATIONS ON THE TERRITORY OF POLISH KINGDOM
ON THE EVE OF THE FIRST WORLD WAR

Abstract

Fortifications gradually ceased to be an architectural art during the nineteenth century, becoming on the threshold of the Great War a separate, specialized area of military knowledge. Even at the end of the nineteenth century, the brick buildings were still designed with an eye for form and architectural detail. At the turn of the twentieth century, advances in means of attack and defence, especially the increase in range, precision and firepower of siege artillery, meant that thick walls, ceilings, embankments and concrete structures were needed to replace earlier brick and stone ones. At the same time previously used architectural detail disappeared, as not capable of withstanding fire. In artistic terms – the architecture became primarily utilitarian, simple by design.

The Polish Kingdom's Russian fortifications are part of the unique "open air museum" of mighty fortifications built in Poland by the partitioning powers – the leading empires of Europe at the time – and were also subject to the above changes. The role of Russian defences during WWI was different from Galician and Prussian/German fortifications. It could be argued that *as a result of the unstable politics in the preceding few years, Russia would proceed to war with the most important section of the Western Front disorganized and unprepared from an engineering point of view*. The importance of Russian fortifications in the early hostilities of WWI was primarily the passive role they played in 1914, relying on their mere existence and by providing the army's protection, and to a lesser extent their active role (from 1915 onwards), when they directly participated in the battlefield.